

Demografski okvir i razvoj obiteljske strukture stanovništva Hrvatske 1971. – 2001.

DRAŽEN ŽIVIC

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, Marulićev trg 19/1, p.p. 277
E-mail: drazen.zivic@zg.hinet.hr

UDK: 314(497.5)"1971/2001"

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 20. prosinca 2002.

U ovome su prilogu istraživani obiteljska struktura stanovništva Hrvatske te promjene u njezinom razvoju u posljednjih trideset godina (1971. – 2001.). U tom smislu sažeto su vrednovani i najvažniji demografski i društveno-gospodarski činitelji promjena u obiteljskoj slici. Ustanovljena je uzročno-posljedična povezanost demografskog razvoja Hrvatske i promjena u obiteljskom sastavu te kretanju nupcijaliteta i divorcijaliteta. Suvremena se obitelj znatno razlikuje od tradicionalne, ne samo po svom mjestu u društvu, nego i po svojoj unutarnjoj strukturi i odnosima, kao i po demografskim obilježjima. Procesi industrijalizacije, urbanizacije, deagrarizacije, deruralizacije, modernizacije i drugi, umnogome su promijenili mjesto, ulogu i važnost braka i obitelji u Hrvatskoj. Obitelj sve više postaje nepoželjna, ili barem neatraktivna društvena institucija. Zanimarje se roditeljska uloga braka i obitelji. Na poželjnosti dobivaju izvanbračne zajednice, koje očito osiguravaju dovoljno osobne slobode partnerima radi zadovoljenja njihovih profesionalnih ili drugih potreba. Demografski kontekst razvoja obiteljske strukture stanovništva Hrvatske postaje sve nepovoljniji. U tom smislu na osobit način trebamo apostrofirati dva dugoročna i globalna demografska procesa izrazito depopulacijskih značajki – dugoročni ubrzani pad nataliteta i demografsko starenje. To su najakutniji i najaktualniji demografski problemi Hrvatske danas, koji izravno impliciraju poremećaje u razvoju obiteljske slike hrvatskoga stanovništva. Pad broja sklopljenih brakova, porast broja izvanbračnih zajednica, porast udjela samohranih majki i očeva u obiteljskoj strukturi te sve izraženiji porast broja djece rođene izvan braka, ističu nužnost koncipiranja i provedbe različitih jedinstvenih mjera populacijske i obiteljske politike (strategije) koje će voditi računa o suvremenim procesima u razvoju obiteljske slike hrvatskoga stanovništva.

Cljučne riječi: HRVATSKA, STANOVNIŠTVO, OBITELJ, NUPCIJALITET, DIVORCIJALITET, NATALITET

Uvod

U teorijskim i empirijskim razmatranjima razvoja stanovništva posebno važno mjesto zauzima raščlamba demografskih struktura. Promjene u strukturama stanovništva primarna su odrednica prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva, što istodobno znači da dinamika prirodnog, prostornog (migracijskog) i ukupnog kretanja stanovništva izravno utječe na trendove i odnose u demografskim strukturama. (Wertheimer-Baletić, 1999). Drugim riječima, ukupan razvoj i strukture stanovništva nalaze se u kompleksnoj međusobnoj uzročno-posljedičnoj povezanosti i prožetosti. Stoga je za ocjenu dosegnute razine ukupnoga razvoja stanovništva nužno detaljno poznavati i njegov demo-strukturni aspekt.

Među demografskim strukturama osobito važno mjesto zauzima biološki sastav stanovništva, koji izravno determinira recentni, ali i implicira budući razvoj populacije. Uz strukturu stanovništva prema spolu i dobi, kao dominantnim (biološkim) strukturama stanovništva, i obiteljski sastav određene populacije izravno utječe na razvoj ključnog, fertilnog kontingenta stanovništva potrebnog za biološku reprodukciju, jer o dinamici i značajkama braka i obitelji umnogome ovise tendencije u prirodnoj dinamici stanovništva, osobito kretanje nataliteta. S obzirom na to da je Hrvatska – za razliku od gotovo svih europskih zemalja – zemlja u kojoj se još uvijek više od 90% živorođene djece rađa u bračnoj zajednici, tendencije u razvoju braka i obiteljske strukture vrlo su važne u vrednovanju sadašnjega stanja te izgleda prirodnoga kretanja u budućnosti, a time i ukupnoga razvoja stanovništva Hrvatske u spomenutom razdoblju.

Akadska i znanstvena javnost u Hrvatskoj u proteklom je razdoblju posvećivala znatnu, ali još uvijek relativno nedovoljnu pozornost problematici braka i obitelji, napose dalekosežnim učincima suvremenih demografskih i društvenih promjena i procesa u obiteljskoj slici naseljenosti. S obzirom na dostupnost rezultata popisa 2001. godine primjereno je načiniti analizu posljednjeg 30-godišnjeg razdoblja (1971. – 2001.) u razvoju obiteljske strukture stanovništva. To je razdoblje dovoljno dugo da bi se mogli donijeti valjani zaključci o demografskim uzrocima i posljedicama tendencija u kretanju bračnosti/razvedenosti i razvoju obiteljskog sastava stanovništva Hrvatske.

Predmet istraživanja u ovome prilogu jest, dakle, obiteljska struktura stanovništva Hrvatske, kao i promjene u njezinom razvoju između 1971. i 2001. U tom smislu sažeto će se vrednovati i najvažniji demografski činitelji promjena u obiteljskoj slici. Cilj je istraživanja ustanoviti uzročno-posljedičnu povezanost demografskog razvoja Hrvatske i promjena u obiteljskom sastavu te kretanju nupcijaliteta i divorcijaliteta u najnovijem razdoblju. Svrha je istraživanja ocijeniti u kojoj mjeri promjene obiteljske strukture stanovništva impliciraju tendencije u prirodnoj dinamici stanovništva, kao jednoj od najznačajnijih demografskih odrednica razvoja stanovništva Hrvatske tijekom druge polovice XX. stoljeća.

Demografski činitelji obitelji i braka u Hrvatskoj

Hrvatska se danas nalazi među onim europskim zemljama koje imaju izrazito nepovoljne demografske procese, trendove, odnose i strukture. Posljedica je to relativno specifičnog populacijskog razvoja koji se tijekom XX. stoljeća uglavnom odvijao pod pretežitim utjecajem destabilizacijskih ili remetilačkih unutarnjih i vanjskih čimbenika razvoja stanovništva. Drugim riječima, razvoj stanovništva Hrvatske karakteriziraju ubrzane promjene inducirane različitim društvenim, političkim i gospodarskim promjenama, koje su remetele i sputavale normalan razvoj stanovništva. Potonje se najjasnije uočava u sferi kretanja nataliteta i mortaliteta u posljednjih stotinjak godina, koja više nego jasno pokazuje da Hrvatska u smislu demografskog razvoja ide bitno brže od svojega društveno-gospodarskog razvoja, što se danas – između ostalog – odražava u zabrinjavajućoj i vrlo teškoj demografskoj slici zemlje.

Dosadašnje su demografske raščlambe neprijeporno pokazale da se najvažnijim destabilizacijskim čimbenicima razvoja stanovništva Hrvatske mogu smatrati: (1) intenzivna ekonomska i politička emigracija u prekomorske i europske (od sredine XIX. stoljeća) i ekonomska emigracija u europske zemlje (od sredine 1960-ih); (2) izravni i neizravni ljudski (demografski) gubici zbog dva svjetska rata i domovinskog rata; (3) epidemija kolere u posljednjim desetljećima XIX. stoljeća i pandemija španjolske gripe koncem Prvoga svjetskog rata; (4) agrarne kolonizacije (1918. – 1941. i 1945. – 1948.); (5) brza, nekontrolirana, pa i prisilna deagrarizacija i deruralizacija; (6) ubrzana industrijalizacija i urbanizacija, koja je – zbog neodgovarajuće regionalne gospodarske politike – rezultirala pretjeranim napučivanjem (velikih) gradova; (7) poremećaji prostornog razmještaja stanovništva; (8) česte krize u gospodarskom razvoju; (9) izostanak stimulativne, kako pronatalitetne tako i redistributivne eksplicitne kvantitativne populacijske politike.¹

Zahvaljujući brojnim znanstvenim i tehnološkim dostignućima te ubrzanom i snažnom gospodarskom razvoju, koji se upravo temeljio na svojevrsnoj znanstvenoj revoluciji koja je potresala svijet posljednjih desetljeća, pa i stoljeća, obitelji koje su počivale na tradicionalnim društvenim i gospodarskim temeljima počele su doživljavati brojne promjene. Tradicionalna je obitelj bila prilagođena agrarnoj zajednici (Valković, 1999). Živjelo se i radilo zajedno i na jednom mjestu. To je čuvalo stabilnost obitelji, koja je onda mogla i uspijevala ispunjavati i svoju društvenu, napose odgojnu funkciju. To su bile i obitelji s većim brojem djece, orijenti-

¹ Detaljnije vidjeti u Akrap (1998), Nejašmić (1991), Wertheimer-Baletić (1992, 1995, 1997, 1999).

rane ponajviše na zemlju i agrarnu proizvodnju, očuvavši pritom mnoga tradicionalna obilježja društvenoga položaja.

Ubrzani gospodarski razvoj, koji je ponajviše počivao na razvoju rudarstva, industrije, prometa, trgovine i uslužnih djelatnosti tercijarno-kvartarnog sektora (obrazovanje, vojska, policija, državna uprava, administracija...), izazvao je – između ostalog – promjene u odnosu mjesta stanovanja i mjesta rada. Industrija i druge, naprijed spomenute djelatnosti najvećma su bile koncentrirane u gradovima, pa je velika potražnja za radnom snagom izazvala ne samo transfer stanovništva iz poljoprivrede u nepoljoprivredne djelatnosti (deagrarizacija), nego je dovela i do snažnih migracija u gradove, koji su ne samo porasli brojem svojih stanovnika, nego su se i počeli fizički širiti, što je dovelo i do širenja gradskog načina života. Tako su se urbanizirali i gradovi, ali i njihova ruralna (seoska), prigradska područja. Istodobno, napredak u tehnologiji proizvodnje doveo je do smanjenja potrebe za radnom snagom u poljoprivredi, što je oslobodilo goleme viškove radne snage, koja je onda svoje zaposlenje nalazila u gradovima, njihovoj industriji, prometu, trgovini i drugim djelatnostima. S obzirom na to da u mnogim slučajevima nije bilo moguće odlaziti na rad sa sela u grad svaki dan, ojačale su trajne emigracije, odnosno stalno naseljavanje u gradovima. Upravo su potonji procesi u hrvatskom slučaju doveli do niza negativnih demografskih, društvenih, gospodarskih, socijalnih, kulturnih, pa i političkih posljedica. Proces deagrarizacije u Hrvatskoj proteklih su desetljeća bili bitno brži od procesa industrijalizacije. Tako su sela stanovništvom uglavnom opustjela (*bijeg sa sela*), gradovi su postali prenapučeni, dok se znatan višak nezaposlenog poljoprivrednog stanovništva iselio iz Hrvatske u zapadnoeuropske i prekoceanske zemlje.

Procesi industrijalizacije, urbanizacije, deagrarizacije i deruralizacije bitno su promijenili položaj obitelji. Odvojenost mjesta rada i mjesta života utjecala je na slabljenje stabilnosti obitelji. Mnoge obitelji, premda institucionalno i dalje jedinstvene, na taj su način zapravo podijeljene, pocijepane.

Drugim riječima, industrijalizacija je proizvela dinamičnu urbanizaciju i deruralizaciju, pa su sela ostala pretežno staračka i samačka. Sociokulturološke i psihološke posljedice tih procesa, praćene utjecajem medija i drugih procesa modernizacije (sekularizacija, individualizacija i dr.) dovele su do dezintegracije i dezorganizacije braka i obitelji (Aračić, 1995), s dalekosežnim društveno-gospodarskim i demografskim posljedicama.

Obitelj kao institucija sve češće i sve brže gubi svoj tradicionalni središnji društveni i socioekonomski položaj. (Stropnik, 1995). Mnoge obiteljske funkcije postupno preuzimaju druge društvene institucije (Kregar, 1994). Živjeti u obitelji više nije atraktivno. Brak i obitelj postaju sve nepoželjniji društveni institucijski oblici, što na primjeru Hrvatske – kao što će se poslije vidjeti – neprijeporno pokazuju i potvrđuju statistički podaci o sklopljenim brakovima. Čak i imati djecu više nije popularno. Na taj se način obitelj počela, uvjetno rečeno, rasterećivati i svoje reproduktivne funkcije.

Društvene i demografske posljedice tako nepovoljna okruženja u kojemu se nalaze brak i obitelj u Hrvatskoj brojne su, složene i vrlo nepovoljne. One ne narušavaju samo društveni položaj obitelji, ne utječu samo na raslojavanje unutarnje obiteljske strukture, ne preuzimaju samo određene funkcije obitelji – nego izravno dovode u pitanje samu opstojnost braka i obitelji. Naime, obitelji se sve više zatvaraju u sebe, njihova se funkcija sve više individualizira i privatizira, a stjecanje potomstva, unatoč iskazanim namjerama,² više nije prioritetan cilj bra-

² Kao prilog potonjoj tvrdnji mogu poslužiti i podaci dobiveni istraživanjem europskog sustava vrednota (Baloban i Črpić, 2000). Prema subjektivnoj projekciji veličine obitelji, 78,4% hrvatskih građana želi dvoje ili troje djece, a samo njih 1,5% ne žele imati djecu. S druge strane stvarna veličina obitelji prilično odudara od željene veličine. Naime, 36,4% ispitanika nije imalo djecu, a 51,1% je imalo samo jedno ili dvoje djece. Posebno je znakovit podatak da čak 85,6% ispitanika u dobi od 18 do 28 godina nije imalo djece.

ka i obitelji. Posve je jasno da u slučaju Hrvatske to izravno implicira daljnje nepovoljne trendove u demoreprodukciji, napose u kretanju nataliteta, što onda ima svoje negativne posljedice, ne samo u sferi demografskog razvoja zemlje, nego i u sferi njezine ukupne društvene i gospodarske preobrazbe i izgradnje.

Od demografskih odrednica obiteljske strukture stanovništva najznačajnije mjesto i najvažniju ulogu imaju procesi u prirodnom kretanju, tj. kretanju nataliteta (rodnosti) i mortaliteta (smrtnosti) te trendovi u razvoju dobno-spolnog sastava stanovništva. Obje su se odrednice nalazile pod izravnim negativnim utjecajem brojnog i kontinuiranog iseljavanja. Hrvatska je nakon Drugog svjetskog rata bila zemlja s negativnim ukupnim migracijskim saldom, što drugim riječima znači – zemlja s pretežito emigracijskim procesima, jer se iz nje više iseljavalo nego što se u nju useljavalo. Brojna emigracija, koja je uglavnom obuhvaćala stanovništvo radno i reproduksijski najposobnijih i najvitalnijih dobnih skupina, nepovoljno je djelovala na stopu bračnosti, a time i na ukupan razvoj obiteljske strukture, što se u konačnici odrazilo i na kretanje nataliteta (fertiliteta) stanovništva Hrvatske. (Wertheimer-Baletić, 1996)

Tendencije u prirodnom kretanju stanovništva Hrvatske 1971. – 2001.

Procesi u prirodnom kretanju stanovništva, tj. kretanje nataliteta, mortaliteta i prirodne promjene – uz naprijed navedene destabilizacijske čimbenike demografskog razvoja – glavne su odrednice u razvoju obiteljske strukture stanovništva Hrvatske. Jedan od temeljnih čimbenika relativno negativnih trendova u razvoju obiteljske strukture stanovništva Hrvatske upravo leži u sve nepovoljnijim demoreproduksijskim procesima. Naime, još od sredine prošloga stoljeća Hrvatska ima sve negativniji trend u prirodnom kretanju stanovništva, koji se najjasnije uočava kroz signifikantno dinamičan, pa i kontinuiran pad nataliteta (broja rođenih), te bitno slabiji porast mortaliteta (broja umrlih), što je rezultiralo sve manjim prirodnim priraštajem stanovništva. Drugim riječima, trend prirodne dinamike stanovništva u zemlji se od sredine XX. stoljeća ubrzano približavao procesu prirodne depopulacije.³ Tako je 1991. godine u Hrvatskoj po prvi put u suvremenom razdoblju razvoja stanovništva zabilježen broj umrlih stanovnika (54.311) veći od broja živorođene djece (50.815), tako da je ostvarena negativna prirodna promjena ili prirodni pad (depopulacija) stanovništva od 3.496 stanovnika.⁴ Nakon 1991. godine prirodna depopulacija u Hrvatskoj nije zaustavljena, pače došlo je do njezina daljnjeg produbljenja. Godine 2001. u Hrvatskoj je rođeno 40.993 djece, a umrlo 49.552 stanovnika, tako da je prirodni pad stanovništva iznosio 8.559 stanovnika. U odnosu na 1971. godinu, kada se u Hrvatskoj rodilo 61.673 djece, broj rođenih do 2001. godine smanjen je za više od trećine (33,5%), dok je u istom razdoblju broj umrlih porastao za 11,3%. Ne samo da je 2001. u Hrvatskoj rođeno najmanje djece u posljednja dva stoljeća, nego je u odnosu na prethodnu godinu pad nataliteta iznosio 6,3%, tj. rođeno je 2.753 djece manje.

³ Kada govorimo o prirodnom kretanju stanovništva Hrvatske, svakako valja napomenuti da je do 1998. godine Državni zavod za statistiku u ukupan broj živorođenih i umrlih Hrvatske uključivao i vitalna događanja (rađanja i umiranja) što su ih ostvarili naši građani u inozemstvu. Drugim riječima, do 1998. ukupan broj rođenih i umrlih sadrži dva kontingenta – rođene i umrle u zemlji i rođene i umrle u inozemstvu. Iz podataka vitalne statistike od 1971. godine moguće je izdvojiti i zasebno iskazati ta dva kontingenta. Od 1998. godine vitalna statistika vodi se i iskazuje samo za stanovništvo u zemlji (bez, dakle, rođenih i umrlih u inozemstvu). Na temelju te činjenice, kao i potrebe za metodološkom usporedivošću podataka o natalitetu i mortalitetu u Hrvatskoj, kretanje broja živorođenih i umrlih dali smo u razdoblju 1971. – 2001. godine samo za stanovništvo u zemlji.

⁴ Usp. *Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2000.*, Zagreb, DZSRH, 2000., kao i podatke *Vitalne statistike Hrvatske* za rođene i umrle u inozemstvu.

Tablica 1. Kretanje broja rođenih i umrlih u Hrvatskoj 1971. – 1990.

Godina	Rođeni	Umrli	Prirodna promjena	Indeks promjene rođenih	Indeks promjene umrlih	Indeks promjene pr. promjene
1971.	61.673	44.538	17.135	–	–	–
1972.	61.487	47.532	13.955	99,7	106,7	81,4
1973.	61.311	45.285	16.026	99,7	95,3	114,8
1974.	60.538	44.554	15.984	98,7	98,4	99,7
1975.	61.045	45.175	15.870	100,8	101,4	99,3
1976.	61.876	44.670	17.206	101,4	98,9	108,4
1977.	63.296	44.799	18.497	102,3	100,3	107,5
1978.	64.023	48.325	15.698	101,1	107,9	84,9
1979.	65.111	48.003	17.108	101,7	99,3	109,0
1980.	64.904	49.640	15.264	99,7	103,4	89,2
1981.	63.885	50.953	12.932	98,4	102,6	84,7
1982.	64.810	50.167	14.643	101,4	98,5	113,2
1983.	63.138	54.635	8.503	97,4	108,9	58,1
1984.	63.066	53.720	9.286	99,9	98,3	109,2
1985.	60.886	51.610	9.276	96,5	96,1	99,9
1986.	58.181	51.233	6.948	95,6	99,3	74,9
1987.	57.328	52.493	4.835	98,5	102,5	69,6
1988.	56.964	52.192	4.772	99,4	99,4	98,7
1989.	54.170	52.039	2.131	95,1	99,7	44,7
1990.	53.869	51.752	2.117	99,4	99,4	99,3
1971. – 1980.	625.264	462.521	162.743	–	–	–
1981. – 1990.	596.297	520.794	75.503	95,4	112,6	46,4
1971. – 1990.	1.221.561	983.315	238.246	–	–	–

Izvor: *Vitalna statistika Republike Hrvatske*, DZSRH, Zagreb.

U razdoblju 1971. – 1980. godine u Hrvatskoj je rođeno ukupno 625.264 djece, u razdoblju 1981. – 1990., 596.297 djece, a u razdoblju 1991. – 2000. godine svega 462.512 djece, što u odnosu na prethodna dva razdoblja predstavlja smanjenje od 26,0%, odnosno 22,4%. Istodobno se ukupan broj umrlih u Hrvatskoj povećao s 462.521 (1971. – 1980.) na 509.449 stanovnika (1991. – 2000.), ili za 11,8%, što se, dakako, moralo odraziti i na ukupnu prirodnu promjenu. Ukoliko mortalitetu za svaku pojedinu godinu pridružimo i 6.930 umrlih, koji su ekshumirani iz masovnih grobnica ili su naknadno upisani u državne matice umrlih, a nisu razvrstani po godinama (1991. – 2000.), onda bi ukupan mortalitet u razdoblju 1991. – 2000. godine iznosio 516.379 umrlih.

TABLICA 2. Kretanje broja rođenih i umrlih u Hrvatskoj 1991. – 2001. godine.

Godina	Rođeni	Umrli	Prirodna promjena	Indeks promjene rođenih	Indeks promjene umrlih	Indeks promjene pr. promjene
1991.	50.815	54.311	-3.496	-	-	-
1992.	44.679	51.323	-6.644	87,9	94,5	190,0
1993.	46.106	50.219	-4.113	103,2	97,8	61,9
1994.	45.426	48.802	-3.376	98,5	97,2	82,1
1995.	45.671	49.826	-4.155	107,6	102,1	65,2
1996.	48.218	49.657	-1.439	105,6	99,7	34,6
1997.	48.604	50.801	-2.197	100,8	102,3	152,7
1998.	47.068	52.311	-5.243	96,8	103,0	238,6
1999.	45.179	51.953	-6.774	96,0	99,3	129,2
2000.	43.746	50.246	-6.500	99,3	97,8	87,8
2001.	40.993	49.552	-8.559	77,7	98,6	131,7
Nakn. upisani	-	6.930	-6.930	-	-	-
UKUPNO	506.505	565.931	-59.426	-	-	-

Izvor: *Vitalna statistika Republike Hrvatske*, DZSRH, Zagreb

Zahvaljujući padu nataliteta i porastu mortaliteta, ukupan je prirodni priraštaj stanovništva u Hrvatskoj od 162.743 stanovnika u razdoblju 1971. – 1980., prerastao u prirodni pad ili depopulaciju od -53.867 stanovnika u razdoblju 1991. – 2000. godine, što znači da je u proteklom desetljeću u Hrvatskoj umrlih stanovnika bilo gotovo 54.000 više nego rođene djece.

Podacima vitalne statistike valja pridružiti i neke popisne podatke koji dodatno ilustriraju negativne tendencije u procesu prirodne obnove hrvatskoga stanovništva. Naime, rezultati popisa 2001. godine pokazali su da je gotovo polovica (45,5%) fertilnog ženskog stanovništva u Hrvatskoj starije od 35 godina, koja se može uzeti kao prilično jasna dobna granica između razdoblja jačeg, odnosno slabijeg rađanja (više od 80% žena rodi u dobi do 35 godina života). Osim toga, četvrtina ženskog stanovništva Hrvatske (25,5%) starijeg od 15 godina uopće nije rodila, 18,7% žena rodilo je samo jedno dijete, 34,9% žena dvoje djece, dok je troje i više djece rodilo samo 19,3% žena u Hrvatskoj.⁵

Sa stajališta naraštajnog (ne)obnavljanja stanovništva posebno je zabrinjavajuće kretanje totalne stope fertiliteta (prosječan broj djece koje rodi jedna žena u fertilnom razdoblju života), koja je već 1968. godine iznosila 1,99, što znači da je bila ispod granične vrijednosti od 2,1, koja je potrebna za jednostavno naraštajno obnavljanje ukupnoga stanovništva. Godine 1994. totalna stopa fertiliteta iznosila je 1,52, 1998. godine 1,45, a 1999. godine 1,38. Upravo se podizanje totalne stope fertiliteta, u prvoj fazi na barem 2,1, a u kasnijim fazama na 3,0, nameće kao prioritetan zadatak stimulativne pronatalitetne populacijske politike usmjerene prema hrvatskoj obitelji.

Znakovit je u tom smislu i podatak da je u samo tri godine (1998. – 2000.), u strukturi ukupno rođene djece po redoslijedu rođenja, jedino porastao broj prvorođenih (za 1,1%), dok je broj drugorođene, trećerođene te četvrtorođene i više djece znatno smanjen – drugorođenih za 6,3%, trećerođenih za 20,2%, te četvrtorođenih i više za 20,8%.

⁵ *Popis stanovništva 1991.*, DZSRH, Zagreb, 2002.

Uzroci i posljedice nepovoljnih trendova u demoreprodukciji hrvatskoga stanovništva vrlo su kompleksni. U dugoročnom smislu – ukoliko ne dođe do znatnijih pozitivnih pomaka – prirodno kretanje stanovništva Hrvatske ima vrlo nepovoljne razvojne perspektive. Među najvažnije uzroke pojave i produbljivanja prirodne depopulacije svakako valja istaknuti: (1) brojno i dugotrajno iseljavanje iz Hrvatske, čiju je migracijsku jezgru činilo mlado stanovništvo te vitalno najsposobniji dobni kontingenti stanovništva (20–40 godina starosti); (2) demografske ratne gubitke tijekom Prvog i Drugog svjetskog rata i nakon njih; (3) teško naslijeđe denatalitetne “politike”, poglavito u ravničarskim hrvatskim područjima; (4) neuravnoteženost spolnog sastava stanovništva; (5) gospodarsko-socijalne krize; (6) proces demografskog starenja; (7) manjak stimulatивne populacijske politike napose u sferi povećanja nataliteta. Potonji su čimbenici inducirali snižavanje demoreprodukcijske (dobno-spolne) “jezgre” hrvatskoga stanovništva, što se izravno odrazilo na pad nataliteta (fertiliteta). Tim općim odrednicama pada nataliteta i pojave prirodne depopulacije valja pridružiti i neke specifične činitelje, od kojih se svojim dalekosežnim značenjem ističu promjene odnosa pojedinca i društva prema braku i obitelji, a one – kao što će se poslije vidjeti – rezultiraju promjenama u planiranju obitelji, nupcijaliteta, divorcijaliteta, zapošljavanju i obrazovanju žena i slično. U tom smislu apostrofirati treba i negativan utjecaj Domovinskog rata i gospodarsko-socijalne krize u Hrvatskoj tijekom posljednjega desetljeća, jer se zbog sigurnosnih, psiholoških i egzistencijalnih razloga sve manji broj bračnih parova odlučuje za reprodukciju.

Demografsko starenje

Uz prirodnu depopulaciju na razvoj i značajke obiteljske strukture stanovništva Hrvatske snažno utječe i proces demografskog starenja, kao i primjetna neravnoteža spolne strukture stanovništva, naročito prema odgovarajućim dobnim skupinama. Demografsko starenje, kao globalni demografski proces u Hrvatskoj izrazito depopulacijskih značajki, sa sobom dugoročno donosi niz poremećaja u razvoju stanovništva. Naime, demografsko starenje izrazito nepovoljno utječe na stopu rasta stanovništva, prirodno kretanje, smanjivanje udjela mladih, smanjivanje udjela žena u fertilnoj dobi, prirodnu depopulaciju, ekonomsku aktivnost stanovništva i slično. U demografskoj je teoriji poznato da ukoliko odnos između starog (60 godina i više) i mladog stanovništva (do 19 godina), ili indeks starenja, premaši granicu od 40 starih na 100 mladih, radi se o starom stanovništvu. Godine 1971. indeks starenja u Hrvatskoj iznosio je 47, 1981. godine 53, 1991. 67, a 2001. godine 91 starih na 100 mladih stanovnika.

Između 1971. i 2001. godine smanjen je koeficijent mladosti (sa 31,5% na 23,7%), a porastao koeficijent starosti (sa 14,9% na 21,5%), što potvrđuje – još 1960-ih godina uočen – osnovni trend u dinamici i razvoju dobno-spolnog sastava hrvatskoga stanovništva – kontinuirani pad udjela mladog, a porast udjela starog u ukupnom stanovništvu.

Znakovito je istaknuti da, prema rezultatima popisa 2001. godine, prosječna starost u Hrvatskoj iznosi 39,3 godine, što znači da je već bitno viša od granične vrijednosti (30 godina) koja razdvaja mladu od stare populacije nekog prostora.⁶ Hrvatska ima izrazito regresivni dobno-spolni sastav stanovništva, na što već duže vrijeme upozoravaju hrvatski demografi (Wertheimer-Baletić, 1992). Prema tipologiji dobnog sastava, stanovništvo Hrvatske karakterizira duboka starost.

⁶ Godine 1953. prosječna starost u Hrvatskoj je iznosila 29,5 godina, što znači da se već prije pola stoljeća Hrvatska nalazila na samom pragu demografske starosti.

Tablica 3. Odabrani pokazatelji dobnospolne strukture stanovništva Hrvatske 1971. – 2001. godine.

Pokazatelji	1971.	1981.	1991.	2001.
Koeficijent maskuliniteta	93,5	93,8	94,4	92,8
Koeficijent feminiteta	106,9	106,6	106,3	107,8
Koeficijent starosti (60 god. i više)	14,9	14,8	17,5	21,5
Koeficijent mladosti (do 19 god. starosti)	31,5	28,2	26,2	23,7
Indeks starenja	47,2	52,6	66,7	90,7
Koeficijent ukupne dobnosti	48,1	48,4	45,9	48,8
Koeficijent dobnosti mladih (do 14 god. st.)	33,7	31,3	28,7	25,4
Koeficijent dobnosti starih (65 god. i više)	14,4	17,0	17,2	23,4

Izvor: *Popis stanovništva 2001.*, DZSRH, Zagreb, 2002.*Statistički ljetopis RH 2001.*, DZSRH, Zagreb, 2001.

Sa stajališta daljnjeg razvoja obiteljske slike stanovništva Hrvatske, dominantnu važnost ima tendencija kontinuiranog smanjivanja udjela mladog u ukupnom stanovništvu. Potonji će trend pospješiti daljnje demografsko starenje, pojačat će ionako negativne tendencije u prirodnom kretanju stanovništva, a izravno će negativno utjecati i na oblikovanje obiteljske slike, jer će se i dalje smanjivati obujam potencijalnih kontingenata hrvatskoga stanovništva koji ulaze u reprodukcijски vitalne dobne skupine, koji mogu sklapati bračne zajednice te tako sudjelovati u demoreprodukciji, tj. stvaranju novih obitelji.

Tablica 4. Promjena broja i udjela ženskog stanovništva prema fertilnim kontingentima 1971. – 2001. godine.

Godine	Pretfertilni Aps.	kontingent %	Fertilni Aps.	kontingent %	Postfertilni Aps.	kontingent %
1971.	491.525	21,5	1.174.488	51,4	608.757	26,6
1981.	470.518	19,8	1.152.704	48,5	732.376	30,8
1991.	451.690	18,3	1.149.407	46,6	825.885	33,5
2001.	368.467	16,0	1.080.121	46,9	842.432	36,6
1981./1971.	95,7	–	98,1	–	120,3	–
1991./1981.	96,0	–	99,7	–	112,8	–
2001./1991.	81,6	–	94,0	–	102,0	–

Izvor: Kao tablica 3.

Osobito značajan pokazatelj dobnospolne strukture stanovništva Hrvatske, koji određuje potencijale prirodne obnove, jesu kontingenti ženskog stanovništva. Poznavanjem obujma fertilnog kontingenta ženskog stanovništva možemo procijeniti kakve su mogućnosti ženskog dijela populacije u reprodukciji. Stanovništvo Hrvatske, s obzirom na ženske kontingente (0–14 godina pretfertilna dob, 15–49 godina fertilna dob, 50 godina i više postfertilna dob), pokazuje izrazito nepovoljna obilježja. Naime, udjel ženskog stanovništva u pretfertilnoj dobi života smanjen je između 1971. i 2001. godine s 21,5% na 16,0%, a broj žena za čak 25%. Smanjen je, također, i udjel žena u fertilnoj dobi života – s 51,4% na 46,0%. S druge je pak strane, za čak 38,4% porastao broj žena u postfertilnoj dobi života, tako da je i njihov udjel u ukupnom ženskom stanovništvu Hrvatske porastao, i to s 26,6% na 36,6%. Već

1981. godine udjel ženskog fertilnog kontingenta (najpovoljnija dob za rađanje) pao je ispod polovice ukupnog ženskog stanovništva Hrvatske. Prema popisu stanovništva 2001. u Hrvatskoj znatno više od trećine žena nalazilo se izvan dobi povoljne za reprodukciju. To znači da se demografska osnovica biološkog obnavljanja stanovništva Hrvatske sve više suzuje; sve manje žena u Hrvatskoj ulazi u najpovoljniju reproduksijsku dob života, u fertilnu dob između 15 i 49 godina.

Pri ocjeni utjecaja dobno-spolne strukture stanovništva na obiteljsku sliku naseljenosti svakako valja apostrofirati i problem spolne neuravnoteženosti populacije. Općenito govoreći, spolna neujednačenost u stabilnim uvjetima demografskog razvoja relativno je normalna posljedica diferencijalnog nataliteta i mortaliteta muškog stanovništva. Međutim, u nekim izvanrednim okolnostima (npr. ratovi), zbog izrazito višeg mortaliteta muškaraca, spolna neujednačenost može biti jače izražena, što nepovoljno utječe na kretanje nupcijaliteta, jer inducira pad broja sklopljenih brakova. U hrvatskom iskustvu taj proces istodobno znači i pad nataliteta, jer se – kao što će se u nastavku vidjeti – još uvijek više od 90% živorođene djece rađa u bračnim zajednicama. Visok ratni mortalitet muškog stanovništva tijekom Domovinskog rata omogućio je novu “feminizaciju” stanovništva Hrvatske, o čemu, između ostalog, svjedoči porast koeficijenta feminiteta – sa 106,3 (1991.) na 107,8 (2001.). Među ostale značajne čimbenike spolne neuravnoteženosti hrvatskoga stanovništva valja ubrojiti i selektivnu emigraciju prema spolu, u kojoj su u prosjeku bitno više sudjelovali muškarci mlađih dobnih skupina.

Obiteljska struktura prema popisima 1971., 1981., 1991. i 2001.

U obiteljskoj slici stanovništva Hrvatske⁷ prevladavaju bračni parovi s djecom, jer su oni 1971. godine činili 63,8%, 1981. godine 62,4%, 1991. 60,5%, a 2001. godine 57,9% ukupnoga broja obitelji u Hrvatskoj. Prema razmjernom udjelu obitelji slijede zatim: bračni parovi bez djece, majke s djecom te očevi s djecom.

U razdoblju od 1971. do 2001. godine ukupan se broj obitelji u Hrvatskoj povećao za 4,1%. Međutim, sa stajališta razvoja obiteljske strukture stanovništva bitno je važnije diferencirano kretanje različitih sastavnica obiteljske slike. Tako su između 1971. i 2001. godine obitelji (bračni parovi) bez djece brojem porasli za 13,2%, majke s djecom za 38,5%, očevi s djecom za 28,6%, dok je broj obitelji (bračnih parova) s djecom smanjen za 5,4%. To je vrlo nepovoljan trend u obiteljskoj strukturi Hrvatske, koji ima – kao što je naprijed istaknuto – kompleksne demografske i društveno-gospodarske uzroke.

⁷ Pod pojmom obitelji u popisu stanovništva smatra se uža obiteljska zajednica u okviru istog kućanstva. Ona se sastoji od oba ili jednog roditelja i njihove djece koja nisu u zakonskom braku ili izvanbračnoj zajednici, ili od muža i žene bez djece, odnosno muškarca i žene koji žive u izvanbračnoj zajednici. Za neke obitelji koje su u popisima stanovništva spomenute bez djece, ne znači da ih one nisu imale, već to znači da njihova djeca više ne žive s njima u istome kućanstvu, bilo zbog ženidbe ili udaje, bilo zbog kakva drugog razloga. Bračnim se stanjem smatra zakonski status osobe koja se popisuje. Za osobe koje žive u izvanbračnim zajednicama uzima se u obzir zakonsko bračno stanje svake od tih osoba, neovisno o zajednici u kojoj žive. Bračnim se djetetom smatra ono dijete koje je rođeno u braku sklopljenom prema zakonskim odredbama ili je rođeno u okviru 300 dana nakon prestanka braka. (*Popis stanovništva 2001.*, Metodološke napomene, DZSRH, Zagreb, 2002.)

Tablica 5. Obiteljska struktura stanovništva Hrvatske 1971., 1981., 1991. i 2001. godine (apsolutno i u %), te pokazatelj apsolutne promjene (indeks).

Godine	Ukupno	Bračni par bez djece	Bračni par s djecom	Majka s djecom	Očevi s djecom
1971.	1.203.240	298.492	767.245	112.645	24.858
1981.	1.307.423	350.997	815.777	119.615	21.034
1991.	1.367.106	370.166	827.281	140.134	29.525
2001.	1.252.025	338.025	725.999	156.036	31.965
1971.	100	24,8	63,8	9,4	2,0
1981.	100	26,8	62,4	9,1	1,7
1991.	100	27,1	60,5	10,3	2,1
2001.	100	27,0	57,9	12,5	2,6
1971.	-	-	-	-	-
1981.	108,7	117,6	106,3	106,2	84,6
1991.	104,6	105,5	101,4	117,2	140,4
2001.	91,6	91,3	87,8	111,3	108,3
2001./1971.	104,1	113,2	94,6	138,5	128,6

Izvor: *Statistički ljetopis RH 2001.*, DZSRH, Zagreb, 2001.;
Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002.

Rezultati popisa kazuju da je u Hrvatskoj od 1971. do 2001. godine porastao broj obitelji bez djece (za već iznesenih 3,2%), s jednim djetetom (za 0,2%) i s dva djeteta (za 14,5%), dok je broj obitelji s troje ili više djece smanjen (za 24,3%). Tako je popisom 2001. godine utvrđeno da obitelji bez djece čine 27,0%, s jednim djetetom 33,6%, s dva djeteta 29,7%, te obitelji s troje ili više djece tek 9,7% svih hrvatskih obitelji. Dakle, u demografskoj slici hrvatske obitelji prevladavaju obiteljske zajednice s jednim ili dva djeteta, jer oni čine gotovo dvije trećine (63,3%) svih obitelji u Hrvatskoj.

Tablica 6. Obiteljska struktura stanovništva Hrvatske prema broju djece 1971. – 2001. godine i pokazatelj promjene (indeks).

Broj djece	1971.	1981.	1991.	2001.	1981./1971.	1991./1981.	2001./1991.	2001./1971.
Bez djece	298.492	350.997	370.166	338.025	117,6	105,5	91,3	113,2
1 dijete	420.045	453.356	456.900	421.062	107,9	100,8	92,2	100,2
2 djeteta	325.011	385.773	433.836	372.093	118,7	133,5	85,8	114,5
3 djeteta i više	159.692	117.297	106.204	120.845	73,5	90,5	113,8	75,7
UKUPNO	1.203.240	1.307.423	1.367.106	1.252.025	108,7	104,6	91,6	104,1
Bez djece	24,8	26,8	27,1	27,0	-	-	-	-
1 dijete	34,9	34,7	33,4	33,6	-	-	-	-
2 djeteta	27,0	29,5	31,7	29,7	-	-	-	-
3 djeteta i više	13,3	9,0	7,8	9,7	-	-	-	-
UKUPNO	100	100	100	100	-	-	-	-

Izvor: *Popis stanovništva 2001.*, DZSRH, Zagreb, 2002.
Statistički ljetopis RH 2001., DZSRH, Zagreb, 2001.

Na određeni su način znakovite promjene obiteljske strukture u posljednjem međupopisnom razdoblju. Između 1991. i 2001. godine broj obitelji bez djece smanjen je za 8,7%, s jednim djetetom za 7,8%, s dvoje djece za 14,2%, dok su porast broja imale samo obitelji s troje i više djece, i to za 13,8%. Moguće objašnjenje tih podataka možemo, za obitelji bez djece i s jednim ili dva djeteta, pronaći u pojavi ukupne i produbljenju prirodne depopulacije stanovništva u Hrvatskoj, jačanju iseljavanja, te u padu nupcijaliteta. Porast broja obitelji s troje ili više djece možemo tumačiti nekim kratkoročnim pozitivnim učincima državne populacijske politike (strategije) koju je usvojio Hrvatski državni sabor 1995. godine, a koje su različitim mjerama i olakšicama stimulirale rađanje više djece. Useljavanje u Hrvatsku većeg broja obitelji s brojnom djecom tijekom rata i u poratnom razdoblju, pri čemu posebno možemo apostrofirati imigraciju višechlanih obitelji kosovskih Hrvata, također je znatno impliciralo povećanje broja obitelji s troje i više djece. Pozitivni demografski učinci spomenute tendencije još uvijek nisu vidljivi na dinamici nataliteta i ukupne prirodne promjene u Hrvatskoj.

Tendencije u kretanju nupcijaliteta i divorcijaliteta u Hrvatskoj

Procesi u prirodnoj dinamici i razvoju dobno-spolne strukture stanovništva Hrvatske, kao i promjene u dinamici društvenog i gospodarskog razvoja zemlje, uvelike su usmjerile tendencije u kretanju nupcijaliteta i divorcijaliteta. One pak izravno determiniraju obiteljsku strukturu hrvatskog stanovništva, a time i trendove u kretanju nataliteta (fertiliteta), pri čemu – dugoročno gledano – impliciraju i ukupnost demografskih procesa u zemlji.

Od 1971. do 1980. godine ukupno je u Hrvatskoj bilo sklopljeno 358.294 brakova, a razveden 56.981 brak. U sljedećih je deset godina (1981. – 1990.) sklopljeno bilo 311.718, a razvedeno 54.997 brakova. To znači da se između ta dva razdoblja ukupan broj sklopljenih brakova u Hrvatskoj smanjio za 13,0%, a broj razvedenih brakova za samo 3,5%. Osobito zabrinjava porast broja razvedenih brakova na 1.000 sklopljenih (koeficijent divorcijaliteta). Dok je u razdoblju 1971. – 1980. godine na svakih 1.000 sklopljenih bilo prosječno 159 razvedenih brakova, u razdoblju 1981. – 1990. godine koeficijent divorcijaliteta je iznosio 176, što predstavlja porast od 10,7%.

Između 1991. i 2000. godine u Hrvatskoj je sklopljeno ukupno 234.266 brakova,⁸ ili prosječno 21.250 brakova na godinu, što u odnosu na prosječan godišnji broj sklopljenih brakova u razdoblju 1971. – 1980. (35.829) predstavlja pad od 40,7%, a u odnosu na razdoblje 1981. – 1990. godine (31.172), pad od 31,8%. Ukupno je između 1971. i 2000. godine broj sklopljenih brakova smanjen za 41,6%, a broj razvedenih brakova za 18,6%. Znakovito je da se od 1996. broj sklopljenih brakova nalazi u kontinuiranom padu. To je smanjenje između 1996. i 2000. godine iznosilo čak 10,5%. S druge se pak strane broj razvedenih brakova od iste godine – uz iznimku 1999. godine – nalazi u kontinuiranom porastu (22,3%). Prosječni koeficijent divorcijaliteta za razdoblje 1991. – 2000. iznosio je 178, što u odnosu na prethodno razdoblje (1981. – 1990.) predstavlja porast od 0,9%. Ukupno je između 1971. i 2000. godine u Hrvatskoj sklopljeno 904.278, a razvedeno 153.677 brakova, pa prosječni opći koeficijent divorcijaliteta za tih trideset godina iznosi 170. Taj podatak ne otkriva, međutim, dublje pogoršanje u kretanju koeficijenta divorcijaliteta, jer je on od 1971. do 2000. zapravo porastao sa 144 na 201 ili za 39,6%.

⁸ Godine 2000. u evidenciji broja sklopljenih i razvedenih brakova primjenjuje se kriterij *de facto* stanovništva, što znači da su zabilježena i statistički iskazana samo događanja u zemlji. Podatak za 2000. nije posve metodološki usporediv s podacima za prethodne godine, no tu smo okolnost apstrahirali zbog činjenice da se broj sklopljenih brakova nakon 1996. godine ionako nalazi u kontinuiranom padu.

Tablica 7. Kretanje broja sklopljenih i razvedenih brakova u Hrvatskoj 1971. – 2000. godine, indeks promjene te kretanje koeficijenta divorcijaliteta.

Godine	Sklopljeni brakovi	Indeks	Razvedeni brakovi	Indeks	Koeficijent divorcijaliteta
1971.	37.701	–	5.427	–	144
1972.	37.779	100,2	5.567	102,6	147
1973.	36.967	97,9	5.781	103,8	156
1974.	36.034	97,5	6.331	109,5	176
1975.	36.290	100,7	5.928	93,6	163
1976.	35.019	96,5	6.099	102,9	174
1977.	35.524	101,4	5.511	90,4	155
1978.	35.629	100,3	5.959	108,1	167
1979.	34.041	95,5	5.036	84,5	148
1980.	33.310	97,9	5.342	106,1	160
1981.	33.855	101,6	5.704	106,8	169
1982.	33.143	97,9	5.355	93,9	162
1983.	33.135	99,9	5.263	98,3	159
1984.	32.161	97,1	5.295	100,6	165
1985.	30.953	96,2	5.375	101,5	174
1986.	30.495	98,5	5.946	110,6	195
1987.	31.395	103,0	5.577	93,8	178
1988.	29.719	94,7	5.647	101,3	190
1989.	28.938	97,4	5.369	95,1	186
1990.	27.924	96,5	5.466	101,8	196
1991.	21.583	77,3	4.877	89,2	226
1992.	22.169	102,7	3.676	75,4	166
1993.	23.021	103,8	4.667	127,0	203
1994.	23.966	104,1	4.630	99,2	193
1995.	24.385	101,7	4.236	91,5	174
1996.	24.596	100,9	3.612	85,3	147
1997.	24.517	99,7	3.899	107,9	159
1998.	24.234	98,8	3.962	101,6	164
1999.	23.778	98,1	3.721	93,9	157
2000.	22.017	92,6	4.419	118,8	201
UKUPNO	904.278	–	153.677	–	170

Izvor: *Statistički ljetopis RH 1997.*, DZSRH, Zagreb, 1997.*Statistički ljetopis RH 1999.*, DZSRH, Zagreb, 1999.*Statistički ljetopis RH 2001.*, DZSRH, Zagreb, 2001.

Temeljni razlog smanjivanja broja sklopljenih brakova u Hrvatskoj u promatranom razdoblju jest dugoročna tendencija pada broja živorođenih. Međutim, tom su procesu pridoni-

jeli i neki drugi čimbenici, osobito suvremena društveno-gospodarska zbivanja i promjene u Hrvatskoj, među kojima se od početka 1990-ih naročito ističe rat. Smanjivanje broja zaključenih brakova posljedica je i promjena u ekonomskoj strukturi stanovništva, snažnih migracija selo–grad, odlaska u inozemstvo, demografskog starenja, te neravnoteže u spolnoj strukturi stanovništva, poglavito na selu, koja je posljedica selektivnih migracija selo–grad po spolu (Akrap i Živić, 2001). Spomenutomu svakako valja priključiti i promijenjeni sustav vrijednosti u odnosu prema braku i obiteljskom životu općenito. Ubrzane industrijalizacija i urbanizacija dovele su mnoge obitelji, napose u ruralnim područjima, u posve nove socijalne, demografske, društvene, pa i kulturološke okolnosti, koje su značajno odudarale od naslijeđenih.

Kako bismo jasnije ocijenili suvremeni trend u kretanju broja sklopljenih brakova u posljednjem desetljeću, a napose utjecaj nesigurnih političkih prilika i rata na nupcijalitet u našoj zemlji, potrebno je nešto detaljnije prikazati njegovo kretanje između 1991. i 2000. godine. U Hrvatskoj je 1991. godine zakonski bilo sklopljeno 22,7% manje brakova nego godinu prije. Između 1991. i 1996. godine u Hrvatskoj je zabilježen ukupan porast broja sklopljenih brakova za 14,0%. Unatoč tom porastu, 1996. godine bilo je sklopljeno još uvijek manje brakova (za 12,0%) nego posljednje prijeratne godine. Nakon 1996. godine uslijedio je – kako je to već istaknuto – novi i kontinuirani pad broja sklopljenih bračnih zajednica. Tako je 2000. godine u Hrvatskoj sklopljeno 10,5% manje brakova nego 1996. te čak 21,2% manje nego 1990. godine. U odnosu na 1991. – prvu ratnu godinu, kada je u Hrvatskoj sklopljeno najmanje brakova u proteklom desetljeću (21.583) – porast broja brakova do 2000. godine je iznosio tek 2,0%.

Dakle, kretanje nupcijaliteta u Hrvatskoj od 1971. do 2000. godine pokazuje znatna kolebanja, ali s dominantnom općom tendencijom pada broja sklopljenih brakova.

Kretanje broja razvedenih brakova također pokazuje izrazite oscilacije, što treba dovesti u svezu s gospodarskim razvojem te političkom i općedruštvenom situacijom u Hrvatskoj u posljednjih trideset godina. Razlozi porasta koeficijenta divorcijaliteta brojni su, a među važnije treba ubrojiti: smanjivanje broja sklopljenih brakova, porast nezaposlenosti, pad životnog standarda te politička previranja, naročito osnažena od sredine 1980-ih godina (Akrap, 1999; Mijatović, 1995). Upravo kretanje razvedenih brakova od konca 1980-ih do sredine 1990-ih neprijeporno pokazuje da poremećaj političko-socijalnih prilika, a napose rat kao posljedica narušavanja njihove svojevrsne ravnoteže, ima ozbiljne i nepovoljne posljedice za obiteljsku sliku Hrvatske.

Premda u cjelini uzevši i broj razvedenih brakova opada, ipak raste njihovo relativno značenje u odnosu na sklopljene brakove. Naime, 1971. godine koeficijent divorcijaliteta (razvedeni brakovi na 100 sklopljenih) u Hrvatskoj je iznosio 144, 1981. godine 169, 1991. godine 226, a 2000. godine 201. Dakle, po prilici se u Hrvatskoj razvodi već svaki peti ili šesti brak, što je, neprijeporno je, nepovoljan pokazatelj koji upućuje na to da veliki broj bračnih parova rješava svoje poremećene odnose razvodom braka. Sociološka su istraživanja pokazala da čak 36,3% hrvatskih građana pretežno odobrava rastavu/razvod braka (Črpić i Valković, 2000). Rastavu braka valja promatrati kao proces, jer odluku o prekidu braka moramo vidjeti i razumjeti zapravo kao vrhunac jednog nestabilnog bračnog i obiteljskog života, koji je počeo mnogo prije nego sam čin rastave.

Unatoč tim nepovoljnim trendovima u odnosu sklopljenih i razvedenih brakova, Hrvatska spram svojega europskog okruženja i neposrednog susjedstva ima razmjerno nizak koeficijent divorcijaliteta. Prema podatcima Vijeća Europe,⁹ koeficijent divorcijaliteta u Austriji je

⁹ Izvor: *Recent demographic developments in Europe 1997*, Strasbourg, Council of Europe, 1997; *Demographic Year Book 2001*, Strasbourg, Council of Europe, 2001.

2000. godine iznosio 430, Bugarskoj 301, Češkoj 412, Danskoj 371, Mađarskoj 499, Latviji 666, Sloveniji 295, Finskoj 532, Litvi 644, Nizozemskoj 398, Poljskoj 204, Portugalu 300, Rumunjskoj 226, Slovačkoj 358, Švedskoj 539, Velikoj Britaniji 528... Koeficijent divorcijaliteta u Hrvatskoj je iste godine – podsjetimo – iznosio 201.

Nema sumnje da su tendencije u kretanju nupcijaliteta i divorcijaliteta svojega odraza imale i na strukturu stanovništva Hrvatske prema bračnom stanju.¹⁰ Tako je između 1981. i 2001. godine, u ukupnom hrvatskom stanovništvu starijem od 15 godina, smanjen samo udjel oženjenih/udanih osoba (sa 63,9% na 58,5%), dok je signifikantno porastao udjel neoženjenih/neudanih (s 22,6% na 26,6%), udovaca/udovica (s 9,9% na 11,0%) te rastavljenih osoba (s 2,5% na 3,5%).

Rađanje djece u braku i izvan braka

Premda su još uvijek obitelj, odnosno brak, temeljne društvene institucije hrvatskoga društva, pa tako i demografskog razvoja Hrvatske, napose u sferi kretanja nataliteta, nepovoljni trendovi u razvoju obiteljske strukture Hrvatske svojega odraza imaju i u reprodukciji unutar hrvatske obitelji. Naime, unatoč činjenici da se još uvijek više od 90% djece u Hrvatskoj rađa u bračnim zajednicama, primjetno je sve jače smanjenje toga udjela. Drugim riječima, u Hrvatskoj se sve više djece rađa izvan braka, što je – kako ćemo vidjeti – proces prisutan u gotovo svim europskim državama.

Tako je 1975. godine izvan braka u Hrvatskoj rođeno 4,9% svih živorođenih. Do 1991. godine njihov je udjel porastao na 5,9%, do 1995. godine na 7,5%, a do 1999. godine na 8,2% svih živorođenih u Hrvatskoj.¹¹ Prosječno se na godinu između 1995. i 1999. godine izvan braka u Hrvatskoj radalo 3833 djece. U usporedbi s većinom europskih zemalja, u Hrvatskoj se, ipak, još uvijek znatno više djece rađa u bračnim zajednicama. Naime, 1999. godine izvan braka u Austriji rodilo se 30,5%, Češkoj 20,6%, Sloveniji 35,4%, Danskoj 44,9%, Finskoj 38,7%, Francuskoj 40,7%, Irskoj 30,9%, Luksemburgu 18,8%, Nizozemskoj 22,7%, Njemačkoj 22,1%, Portugalu 20,9%, Švedskoj 55,3%, Velikoj Britaniji 38,8%, Islandu 62,4%, Norveškoj 49,1%, Švicarskoj 10,0%, Bugarskoj 35,1%, Estoniji 54,0%, Letoniji 39,1%, Litvi 19,8%, Mađarskoj 28,0%, Rumunjskoj 24,1%, Slovačkoj 16,9%...¹² Uz Hrvatsku, Grčka, Italija i Makedonija jedine su europske zemlje u kojima je 1999. godine izvan braka rođeno manje od 10% živorođene djece. U Grčkoj je taj udjel iznosio svega 4,0%, u Italiji 9,2%, a u Makedoniji 9,8%.¹³

¹⁰ Izvor: *Popis stanovništva 2001.*, DZSRH, Zagreb, 2002; *Statistički ljetopis RH 2001.*, DZSRH, Zagreb, 2001.

¹¹ Monnier, A., Guibert-Lantoine, C. (1996.): The demographic situation of Europe and the developed countries overseas: An annual report, *Population, An English Selection*, vol. 8, 235–250; *Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2000.*, Zagreb, DZSRH, 2000.

¹² Četvrt stoljeća prije (1975.) u Austriji se izvan braka rodilo 13,5% živorođene djece, Danskoj 21,7%, Finskoj 10,1%, Francuskoj 8,5%, Njemačkoj 8,5%, Islandu 33,0%, Irskoj 3,7%, Luksemburgu 4,2%, Nizozemskoj 2,1%, Norveškoj 10,3%, Švedskoj 32,4%, Švicarskoj 3,7%, Velikoj Britaniji 9,0%, Grčkoj 1,3%, Italiji 2,9%, Portugalu 7,2%, Španjolskoj 2,0%, Makedoniji 6,6%, Sloveniji 9,8%, Bugarskoj 9,3%, Češkoj 4,5%, Slovačkoj 5,3%, Mađarskoj 5,6%, Poljskoj 4,7%, Rumunjskoj 3,5%, Estoniji 15,6%, Letoniji 6,2%... (prema: Monnier, A., Guibert-Lantoine, C. (1996.): The demographic situation of Europe and the developed countries overseas: An annual report, *Population, An English Selection*, vol. 8, 235–250.)

¹³ Izvor: *Recent demographic developments in Europe 2000.*, Council of Europe Publishing, Strasbourg.

Zaključni osvrt

Brak i obitelj u Hrvatskoj danas, sa svojim demografskim odrednicama i značajkama te društvenim "poslanjem", nalaze se u bitno različitom položaju nego prije. Suvremena se obitelj znatno razlikuje od tradicionalne, ne samo po svojem mjestu u društvu, nego i po svojoj unutarnjoj strukturi i odnosima, kao i po demografskim obilježjima. Procesi industrijalizacije, urbanizacije, deagrarizacije, deruralizacije, modernizacije i drugi, umnogome su promijenili mjesto, ulogu i važnost braka i obitelji u Hrvatskoj. Obitelj sve više postaje nepoželjna društvena institucija, ili barem neatraktivna društvena institucija. Zanimljivo je da se roditeljska uloga braka i obitelji. Na poželjnosti dobivaju izvanbračne zajednice, koje očito osiguravaju dovoljno osobne slobode partnerima radi zadovoljena njihovih profesionalnih ili drugih potreba.

Često se brak i obitelj shvaćaju i promatraju idealizirano. Međutim, suvremeni procesi u društvu prilično narušavaju tu idealiziranu sliku braka i obitelji. Stvara se stanovit raskorak između onoga što brak i obitelj u smislu njihova izvornoga "poslanja" jesu ili trebaju biti i onoga što im suvremeno društveno okruženje omogućuje da budu.

Demografski kontekst razvoja obiteljske strukture stanovništva Hrvatske postaje sve nepovoljniji. U tom smislu na osobit način trebamo apostrofirati dva dugoročna i globalna demografska procesa izrazito depopulacijskih značajki – dugoročni ubrzani pad nataliteta i demografsko starenje. To su najakutniji i najaktualniji demografski problemi Hrvatske danas, koji izravno impliciraju poremećaje u razvoju obiteljske slike hrvatskoga stanovništva. Njihova se težina osobito nameće u smislu njihovih izrazito dalekosežnih posljedica, koji će do punog izražaja doći tek za 25 do 30 godina.

Činjenica da se – unatoč negativnom trendu posljednjih godina – još uvijek više od 90% živorođene djece rađa u bračnim zajednicama, naprosto nameće zaključak o potrebi aktivnijeg promišljanja i sustavne provedbe poticajnih mjera stimulativne pronatalitetne populacijske politike prema hrvatskoj obitelji. Istodobno, pad broja sklopljenih brakova, porast broja izvanbračnih zajednica, porast udjela samohranih majki i očeva u obiteljskoj strukturi te porast broja djece rođene izvan braka, ističu nužnost koncipiranja i provedbe različitih jedinstvenih mjera populacijske i obiteljske politike (strategije) koje će voditi računa o suvremenim procesima u razvoju obiteljske slike hrvatskoga stanovništva.

LITERATURA

- Akrap, A. (1998) Saldo migracija Republike Hrvatske i županija 1971. – 1981. i 1981. – 1991. za ukupno stanovništvo i stanovništvo u zemlji, **Migracije u Hrvatskoj – regionalni pristup**, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 11–68.
- Akrap, A. (1999) Brak i obitelj u demografskom kontekstu, **Bogoslovska smotra**, god. 69, br. 2–3, 313–338.
- Akrap, A. i Živić, D. (2001) Demografske odrednice i obilježja obiteljske strukture stanovništva Hrvatske, **Društvena istraživanja**, br. 54–55, 621–654.
- Aračić, P. (1995) Obitelj u hrvatskom društvu: teškoće i pastoralne perspektive, **Bogoslovska smotra**, god. 65, br. 3–4, 517–578.
- Baloban, J. i Črpić, G. (2000) Bitne vrednote za uspješan brak u Hrvatskoj, **Bogoslovska smotra**, god. 70, br. 2, 313–341.
- Črpić, G. i Valković, M. (2000) Moral u Hrvatskoj u sociologijskoj perspektivi, **Bogoslovska smotra**, god. 70, br. 1, 1–63.
- Kregar, J. (1994) Promjene u strukturi obiteljskih zajednica, **Revija za socijalnu politiku**, god. 1, br. 3, 211–224.
- Mijatović, A. (1995) Obitelj i poremećaji socijalnog konteksta, **Društvena istraživanja**, br. 18–19, 465–486.

- Monnier, A. i Guibert-Lantoine, C. (1996) The demographic situation of Europe and the developed countries overseas: An annual Report, **Population: An English Selection**, vol. 8, 235–250.
- Nacionalni program demografskog razvitka Republike Hrvatske**, Ministarstvo razvitka i obnove, Zagreb, 1995.
- Nejašmić, I. (1991) **Depopulacija u Hrvatskoj – korijeni, stanje, izgledi**, Globus, Zagreb, 344.
- Stropnik, N. (1995) Ciljevi, mjere i posljedice populacijske i obiteljske politike, **Revija za socijalnu politiku**, god. 2, br. 3, 215–221.
- Valković, M. (1999) Društveni utjecaji na brak i obitelj, **Bogoslovska smotra**, god. 69, br. 2–3, 295–311.
- Wertheimer-Baletić, A. (1992) Demografske promjene i globalni demografski procesi u Hrvatskoj u poslijeratnom razdoblju, **Encyclopaedia moderna**, god. 38, br. 2, 238–244.
- Wertheimer-Baletić, A. (1995) Demografska kretanja u Hrvatskoj – tendencije i perspektive, u: Aračić, Pero (ur.): **Obitelj u Hrvatskoj – stanje i perspektive**, Zbornik radova studijskih dana u Đakovu, Đakovo, 9–24.
- Wertheimer-Baletić, A. (1996) Specifičnosti demografskog razvitka Hrvatske i njegove socio-ekonomske implikacije, **Revija za socijalnu politiku**, god. 3, br. 3–4, 251–258.
- Wertheimer-Baletić, A. (1997) Demoreprodukcijski procesi u Hrvatskoj, **Nacionalni program demografskog razvitka**, Ministarstvo razvitka i obnove, Zagreb.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999) **Stanovništvo i razvoj**, Mate, Zagreb, 596.

DEMOGRAPHIC FRAME AND DEVELOPMENT OF FAMILY STRUCTURE OF THE CROATIAN POPULATION FROM 1971–2001

Dražen Živić

Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb

The paper deals with the investigation on the family structure of the Croatian population and changes in its development over the past thirty years (1971–2001). The most important demographic and socio-economic factors that lead to changes in the family structure were summarized and evaluated. The interrelation of cause and effect between the demographic development of Croatia and the changes in the family composition as well as the trends of nuptiality and divorce-rate was established.

The contemporary family differs significantly from the traditional one not only by its place in society but also by its inner structure and relationship as well as demographic features. The processes of industrialization, urbanization, deagrarianization, deruralization, modernization and others, have greatly changed the place, role and importance of marriage and family in Croatia. The family is becoming more undesirable or at least an unattractive social institution. The parental role in marriage and in family has been neglected. More favourable are extramarital couples, who obviously ensure enough personal freedom to both of partners to satisfy their own professional and other needs. The demographic context of development in the family structure of the Croatian population is becoming all the more unfavourable. In view of this, two long-term and global demographic processes concerning depopulation indicators should be emphasized: long-term fast decrease of birth-rate and demographic aging. These are the most acute and current demographic problems in Croatia today, which directly implies disturbance in the development of the family structure of the Croatian population. The decrease in the number

of marriages, increase in the number of extramarital couples, increase in the number of single mothers and fathers in the family structure and the great significance in the increase in the number of children born out of wedlock, exemplify the necessity to create and carry out different unique measures of population and family politics (strategies) which will follow the contemporary processes in the family development of the Croatian population.

Key Words: CROATIA, POPULATION, FAMILY, NUPTIALITY, DIVORCE-RATE, BIRTH-RATE